

OSZTRÁK ÉS MAGYAR FILOZÓFIA: WITTGENSTEIN ÉS PAULER LOGIKÁJÁRÓL

BARRY SMITH (MANCHESTER)

A német nyelvterület filozófiájában a 19. és a korai 20. század folyamán két fő áramlatot különböztethetünk meg: egyfelől az Észak-Németországra jellemző idealizmust vagy transzcendentalizmust; másfelől az Ausztriára és Dél-Németországra jellemző realizmust vagy objektivizmust. Talán hasznos lesz, ha referátumomat néhány erre az – újabban egyre gyakrabban *osztrák filozófiának*¹ nevezett – áramlatra vonatkozó megjegyzéssel vezetem be. Természetesen túlzás volna azt állítani, hogy léteznék valamiféle egységes gondolatrendszer, amely a Monarchia határain belül született valamennyi gondolkodót Bolzanótól és Wittgensteintől Gödelig és Popperig egyesítené. Lehetséges azonban bizonyos tendenciákra rámutatni, amelyek ezekre a filozófusokra – északi kortársaikkal ellentétben – kisebb vagy nagyobb mértékig kétségkívül jellemzőek.

Így az osztrák filozófusok már említett ontológiai realizmusával kapcsolatban nem fölösleges arra rámutatnunk, hogy a kanti forradalom, egészében véve, nem került elfogadásra a katolikus Ausztriában. Az olyan osztrákokat, mint Bolzano és Meinong, az ontológiai pontosság – hűség – iránti törekvésük tünteti ki, készségük arra, hogy gondolataink tárgyait, úgy ahogy azok jelentkeznek, elfogadják – ahelyett, hogy az ész vagy a nyelv teremtményeiként elvetni kívánnák azokat.

Beszélhetünk a filozófia jellegzetesen osztrák *stílusáról* és *módszeréről*: Ausztria filozófusai arra törekedtek, hogy a filozófiát mint racionális vállalkozást valósítsák meg, modellként gyakran a természettudományokra tekintve, s föltűnően világos és tömör nyelvet alkalmazva. Számos osztrák filozófusra jellemző valamiféle apriorisztikus módszer használata (melynek alapjául a szintetikus *a priori* igazságokba vetett ama hit szolgált, melyet talán Husserl korai tanítványainak írásaiban figyelhetünk meg legjobban). S fölfedezhetjük a metodológiai individualizmus erőteljes vonulatát is, azt a beállítottságot, mely a makro-jelenségeket azon individuális szellemi-lelki tapasztalatok vonatkoztatási rendszerében kívánja megérteni, amelyek alapjukul szolgálnak, vagy velük asszociáltak.²

¹ Ld. pl. R. Haller, *Studien zur Österreichischen Philosophie*, Amsterdam: Rodopi, 1979. Haszonnal tanulmányoztam E. Morscher osztrák filozófiáról szóló írásait is, különösen „Von Bolzano zu Meinong: Zur Geschichte des logischen Realismus” c. dolgozatát, a R. Haller által szerkesztett *Jenseits von Sein und Nichtsein* c. kötetben (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1972, 69–102. o.), valamint „Brentano and His Place in Austrian Philosophy” c. dolgozatát, a R. Haller és R. M. Chisholm által szerkesztett *Die Philosophie Franz Brentanos* c. kötetben (Amsterdam: Rodopi, 1978, 1–10. o.).

² Ld. pl. F. A. von Hayek, *The Counter-revolution of Science*, Glencoe: Free Press, 1955, I. rész, „Scientism and the Study of Society.” Az osztrák filozófia és az osztrák közgazdaságtan – utóbbinak

Végül rámutathatunk bizonyos jellegzetes *problématípusokra*, amelyekkel az osztrák filozófusok kiváltképpen foglalkoztak. Elsősorban megjegyezhetjük, hogy az osztrákok, az angolszász filozófusokkal együtt, központi szerepet tulajdonítanak a logika és a nyelvkritika problémáinak.

Hogy az eddigiek nem tekinthetők üres jellemzésnek, kiviláglik abból a tényből, hogy a felsorolt vonások közül egy sem, vagy csak nagyon kevés, tűnik föl a birodalmi Németország vezető filozófusainak munkáiban. A legnyilvánvalóbb kivételek – például Stumpf, valamint a korai fenomenológusok – olyannyira Brentano és Husserl hatása alatt álltak, hogy – jelen vizsgálódásunk szempontjából – valóságos *Wahlösterreichereknek*, önkéntes osztrákoknak tekinthetők. Ám szinte paradoxonnak tűnhet, hogy ezek a vonások a 19. és korai 20. század *magyar* filozófusaira sem jellemzőek.³ Ezek a filozófusok, úgy látszik, ihletért nem Ausztriához, hanem Németországhoz fordultak – és érdekes volna megvizsgálni azokat a társadalmi-politikai és vallásos tényezőket, amelyek ezt a vonzódást meghatározzák. Egyetlen jelentős magyar filozófus van, *Pauler Ákos*, aki itt kivételt képez. Pauler munkássága alkotja a jelen referátum fő tárgyát.

Pauler eleinte nem az osztrák filozófiáért lelkesedett. Az 1890-es években, mint egyetemi hallgató, Comte és Spencer pozitivizmusa tette rá a legnagyobb hatást. Majd a Rickert-iskola kantiánizmusához került közel, s Hermann Lotze írásait tanulmányozta igen alaposan – talán Lotze érvényességfilozófiája volt az a csíra, melyből Pauler későbbi dús logika-filozófiai platonizmusa kihajtott. 1902 körül érte azután Paulert a valóban döntő hatás, amikor Bolzano, Meinong és Husserl írásait kezdte olvasni. Miközben Pauler általános filozófiája túlnyomóan kantiánus maradt, logika-filozófiájában már elindult azon a gondolati úton, mely a tiszta logikának mint kizárólag a kijelentések érvényessége közötti viszonyokkal foglalkozó diszciplínának felfogásához vezette, olyan felfogáshoz, mely szerint a tiszta logikának az ego valamiféle mentális aktusaival semmi dolga sincs.⁴

1906-os professzori kinevezése a pozsonyi jogakadémiára Pauler figyelmét egy ideig a logikáról etikai és jogfilozófiai problémákra irányította, és csak 1912-től, amikor a kolozsvári egyetemre hívták meg, került a logika ismét érdeklődésének középpontjába. 1915-re, amikor Pauler budapesti katedrát kapott, már teljességében kidolgozta jellegzetesen osztrák logika-filozófiáját – melybe Arisztotelész gondolatait is tetemes mértékben beépítette. A kanti gondolatokat ebben a stádiumban – hivatalosan – csak annyiban tartotta értékesnek, amennyiben azok az arisztotelészi hagyományt hordozzák; ám Pauler és Wittgenstein eszméinek rövid összehasonlítása során azt fogjuk látni, hogy bizonyos világosan fölismerhető kantiánus elemek Pauler filozófiai beállítottságában élete végéig megmaradtak. Csak a tiszta logikáról szóló elméletében szabadul meg Pauler tökéletesen a kantiánizmus szemléletmódjától.

Hayek a legnagyobb élő képviselője – kapcsolatára, párhuzamaira vonatkozóan ld. a B. Smith és W. Grassl által szerkesztett *Austrian Value Theory* c. kötetet (München: Philosophia Verlag, megjelenés alatt).

³ Kivételt képez a magyar Bolzano-iskola, melyhez pl. Enyvvári Jenő vagy a fiatal Fogarasi Béla tartozott.

⁴ Vö. a logikai pszichologizmus kritikájával Husserl *Logische Untersuchungen*-jének „Prolegomena”-jában. A *Logische Untersuchungen* hatalmas befolyással volt Paulerra, csakúgy mint számos kortársára.

Az 1920-as évekre Paulert kortársai a vezető magyar filozófusnak ismerték el. Ebben az időszakban jelent meg két fő munkája, melyeket németül is kiadtak: a *Grundlage der Philosophie*-t 1925-ben és a *Logik*-ot 1929-ben.⁵ Különösen az utóbbi igen erős Bolzano-asszociációkat ébreszt. A logika tárgyának Pauler a magánvaló igazságok vagy *Wahrheiten* totalitását tekinti. A magánvaló ontológiai státusa különbözik az anyagi világ valóságos tárgyai és eseményei státusától; az igazságok létmódja inkább valami olyasmi, amit Pauler (Lotzét követve) *Gültigkeiten*nek vagy érvényességnek nevez.

Ami érvényességet élvez, az időtlen, megváltoztathatatlan és nem képes arra, hogy más dolgokban változást idézzon elő.⁶ A gondolkodó szubjektumok mindenfajta mentális aktusaitól független, és olyan világban is létezne, amelyben ilyen szubjektumok nem is volnának. Így Pauler *Wahrheit*-jai igen hasonlítanak Bolzano *Satz an sich*-jaira, jóllehet mivel Pauler számára a hamisságoknak nincsen érvényessége, a Pauler-i ontológiában hamis magánvaló mondatok számára nincsen hely. Szinte ez az egyetlen jelentős különbség Pauler és Bolzano logika-felfogása között, és megjegyezhetjük, hogy az igaznak hasonló előnyben részesítése jellemez más osztrák realistákat is, olyanokat, mint Meinong és Marty.

A hamis Pauler számára nem az érvényesség ideális szférájában helyezkedik el, hanem az emberi ítélesek tényleges birodalmában. Minden egyes ténylegesen végrehajtott ítélés közelítést jelent a magánvaló igazságok tartományának egy vagy több kijelentéséhez: a hamis ítéleteket az jellemzi, hogy a közelítés foka maximálisan kicsiny.

Pauler számára – csakúgy, mint a *Tractatus*-ban Wittgenstein számára – a *Wahrheiten* totalitása rendszert alkot. A tiszta logika feladata az, hogy egyfelől ezen rendszer struktúráját vizsgálja, másfelől pedig meghatározza a rendszer és a világ viszonyát. Mielőtt továbbmennénk, idézzük figyelmünkbe Wittgenstein felfogását erről az utóbbi viszonyról, az egyes igazságok és a nekik megfelelő ténybeli helyzetek viszonyáról. Wittgenstein mindenképp különbséget tesz elemi és logikailag összetett kijelentések között. Az elemi kijelentéseket elemi helyzetek *képének* fogja föl abban az értelemben, hogy a helyzetben előforduló minden egyes konstituens egyszerű tárgynak megfelel a vonatkozó (igaz) elemi kijelentés valamely konstituense. A konstituensek két halmaza úgymond projekciós viszonyban áll egymással, és a „leképezési viszony” (*abbildende Beziehung*) ezen tisztán strukturális leírásában merül ki Wittgensteinnak az elemi kijelentések és helyzetek viszonyára vonatkozó vizsgálódása:

A leképezési viszony a kép elemeinek és a dolgoknak egymáshoz rendeléséből áll. (2.1514)

A probléma nem válik tisztábbá akkor sem, amikor immár logikailag összetett kijelentésekről is szó esik, hiszen Wittgenstein leírása az ilyen kijelentések és a világ közötti viszonyról az elemi kijelentés és a dolog viszonyának leírását előfeltételezi, s ahhoz semmi újat nem tesz. Wittgenstein semmilyen jelzést nem ad nekünk sem az egyszerű tárgyak

⁵ Mindkettő a de Gruyter kiadásában, ahol 1936-ban egy emlékkönyv, *Gedenkschrift für Ákos von Pauler* is megjelent, Prohászka L. szerkesztésében. Az emlékkönyv néhány különösen érdekes tanulmánya: Nagy, J. H., „Der Platonismus Paulers”, 107–116. o., Somogyi, J., „Die Idee der Wahrheit in der Philosophie Paulers”, 142–150. o., és Bencsik, B., „Die Ideologie Paulers”, 151–166. o. – Paulertől németül megjelent még az *Aristoteles* c. munka (Paderborn: Schöningh, 1933.)

⁶ Vö. Meinong *Bestehen*-fogalmával.

természetét illetően, sem pedig az elemi kijelentések ezeknek megfelelő egyszerű alkotórészeit illetően.⁷

Ilyen vagy ehhez hasonló – a kijelentések és ténybeli helyzetek viszonyára vonatkozó – képletméletek Bolzanótól a *Logische Untersuchungen* Husserljáig egy sor osztrák filozófus írásaiban megtalálhatók. Az igazság korrespondencia-elméletéhez való ragaszkodás az osztrákok antikantianizmusának éppenséggel egyik legfontosabb jellegzetessége. Wittgenstein képletméletének csaknem pontos mását találjuk Pauler logikájában is – olyan egybeesés ez, melyet csak az a körülmény tesz érthetővé, hogy az osztrák gondolkodás örökségéből e két filozófus egyaránt részesült (hiszen Wittgenstein például Meinong eszméit szívta fel magába tanára, Bertrand Russell közvetítésén keresztül). Pauler azonban tovább megy Wittgensteinnél, amennyiben kísérletet tesz arra, hogy valamilyen pozitív – azaz nem pusztán strukturális – leírását adja a kérdéses viszonyoknak. A „logizma” kifejezést vezeti be a kijelentések vagy *Wahrheiten* általa elképzelt végső alkotó elemeinek jelölésére. Pauler logizmája: a logika diszciplinájának atomja, egészen hasonlatosan ahhoz, ahogyan a fonéma a fonológia elismert atomjává lett. A logizma, mondja Pauler, a logikai tartalom elemi mozzanata, melyből a *Wahrheit* fölépül. Bolzano-hívők itt örömmel fedezhetik fel a Bolzano-i magánvaló képzet, *Vorstellung an sich* közeli variánsát. Az igaz kijelentést alkotó *logizmak* a világ *dolgaival* speciális viszonyban állnak, ezt a viszonyt Pauler explicite *tükrözési viszonyoknak* mondja – ahol is a „dolog” eléggé tág értelemben szerepel ahhoz, hogy tárgyakra, tulajdonságokra és viszonyokra, konkrét különösökre és általános létezőkre egyaránt vonatkozzon.

Idáig ez csupa Wittgenstein. Hol lép akkor Pauler tovább a *Tractatus*-on? Mi érdemlegeset találhatunk a leképezés viszonyáról adott leírásában? Ezen kérdés megválaszolásához szükséges néhány szót mondanunk a logika ama klasszikus elméletéről, mellyel szemben Pauler, mint őelőtte Bolzano is, föllázadt, de amelyből mindketten ihletüket merítették. A klasszikus elmélet értelmében a logika tárgyát az ítéletek totalitása képezi, ahol is ítéleteken nem egymáshoz időtlen ideális rendszerben kapcsolódó ideális entitások értendők, hanem konkrétan létező mentális – szellemi-lelki – entitások. Az ítélet konstituenseit itt mint az adott pillanatban az ítéelő szubjektum elméjében meglévő eszméket vagy fogalmakat kell fölfognunk. Az ítélet a gondolt fogalmak valamilyen sokaságát kapcsolja össze.⁸ Ahol mármost mondjuk Frege a logika ezen klasszikus elméletét teljes egészében elvetette – azzal érvelvén, hogy a logikának egyáltalán semmi köze nincs az emberek elméjében lakozó és lebegő képzetekhez – ott Pauler engedékenyebb álláspontot foglal el. Elismeri mindenekelőtt, hogy szükség van olyan diszciplinára, amely gondolko-

⁷ Ami az elemi kijelentés konstituenseire áll, az áll pszichológiai korrelátumának, a gondolatnak konstituenseire is:

Nem tudom, hogy *mik* a gondolat konstituensei, de tudom, hogy *kell* lenniök ilyen, a nyelv szavainak megfelelő konstituenseknek. És itt is, a gondolat konstituenseinek és a leképezett ténynek egymáshoz való viszonya irreleváns: *pszichológiai vizsgálat tárgya volna*. (Levél: Russellhoz, ld. *Letters to Russell, Keynes and Moore*, Oxford: Blackwell, 1974, 72. o.)

⁸ Általában fogalompárral, az alannyal és az állítmánnyal van dolgunk. Ez a „fogalmak kapcsolódását” valló ítélet-elmélet nyilvánvalóan súlyos nehézségekbe ütközik, ha a negatív ítéletről kell számot adnia: vö. A. Reinach, „On the Theory of the Negative Judgment” (1911), angol változatban a B. Smith által szerkesztett *Parts and Moments* c. gyűjteményben (München: Philosophia Verlag, megjelenés alatt).

dásunk vonásait nem annyira pszichológiai, mint sokkal inkább logikai szempontból vizsgálja. Csak ahhoz ragaszkodik, hogy ezt a diszciplínát *alkalmazott* logikának tekintsük; az alkalmazott logika nem azonos az igazságok ideális rendszerének tulajdonságait vizsgáló *tiszta* logikával, hanem éppenséggel előfeltételezi ezt. Így Pauler fő vádja Arisztotelésszel és a klasszikus logikusokkal szemben pusztán az volt, hogy azok összekeverték az ítélet *alkalmazott* tudományát az igazság *tiszta* logikájával, és hogy nem vették észre: az utóbbi szükségképpen előfeltétele az előbbinek. Pauler *nem* állította azt, hogy a klasszikus logikusok tévedtek volna, amikor az ítéletet bizonyos értelemben fogalmak komplexumának tekintették; sőt éppenséggel ez a nézet képezi logizma-elméletének, és ezzel a kijelentés és a tény közötti viszonyról szóló elméletének kiindulópontját.

A logikus – Pauler elképzelésében – az egyedi, konkrétan végrehajtott ítélest kiindulópontjául véve, valamiféle idealizációs folyamat során érkezik el magához a megfelelő ideális igazsághoz. Az utóbbi mintegy az előbbi prototípusa, melyből a tartalom minden tökéletlensége, minden részlegesség és egyoldalúság hiányzik. Hasonlóképpen, a logizma nem más, mint a konkrétan létező fogalom idealizációja, és ha úgy gondoljuk – s a klasszikus logikusok kétségkívül úgy gondolták –, hogy értjük a *fogalom* és a dolog között fönnálló kapcsolatot (itt Brentano és Husserl intencionalitás-elmélete érdemleges szerephez jutna), akkor ezen megértés a logizma és a dolog közötti viszony felfogását is megalapozza, illetve lehetővé teszi.

Paulernek a logikumról szóló ontológiáját leginkább talán az eszmék platóni elmélete finomított változatának foghatjuk föl. A logizma nem más, mint platóni eszme, mely azonban megfosztatott a csillagos egekben élvezett független létezésétől, s a magánvaló igazságok rendszeréhez kötődik, mint olyan atom, melyből ez a rendszer fölépült. Ahol Platón szinte kizárólag az ideák és a világ közötti vertikális viszonyokkal foglalkozik, Pauler maguknak az ideáknak kölcsönös, horizontális viszonyaira helyezi a fő hangsúlyt. Ahol Platón *Wesensforschung*-ot űz, azaz meghatározott ideák vagy lényegegek vizsgálatába bocsátkozik, Paulert a logizmak rendszerének (logikai) struktúrája, az ideák közötti viszonyok és kapcsolatok érdeklik. A világ tárgyaival örökérvényűen meghatározott kapcsolatban álló logizmak ideális, örök rendszere iránti ezen elkötelezettség mutatja, hogy milyen messzire került Pauler ama pozitivizmus iránti korai elkötelezettségétől, mely pontosan az ilyen rendszer tagadásában állt. Jelzi továbbá eltávolodását – legalábbis a logika filozófiájában – mindenfajta kantianizmustól, mely a logika és a világ kapcsolatát a „*die gesetzgebende Rolle der Vernunft*”-tól, az ész törvényadó szerepétől függőnek látja. Pauler számára, mint ahogyan más osztrák logikai realisták számára is, az idea vagy logizma létezése előfeltétele a megismerő szubjektum elméjében kialakuló fogalom létezésének. A fogalom megragadása már magában is az *idea* tökéletlen megragadását jelenti – s ebben az értelemben az általános megragadása ugyanúgy része a mindennapi tapasztalatnak, mint a különös megragadása.

Pauler és a *Tractatus*

Olyan időben, amikor figyelemre méltó volt már az is, ha valaki, némely Cambridge-i és bécsi szűk körökön kívül, Wittgenstein *Tractatus*ának létezéséről egyáltalán tudott, Pauler megszerezte a munka egy példányát, s azt – széljegyzetei tanúsága szerint – gondosan és jóindulatúan áttanulmányozta.⁹ Itt csak arra van tér, hogy a vonatkozó mintegy ötven széljegyzet közül néhányra utaljak. A széljegyzetek egyes szavakból, gyakran azonban teljes mondatokból állnak. Az osztrák filozófia szempontjából igen érdekes, hogy Arisztotelész – mondhatni az első osztrák filozófus – neve a szöveg margóján újra meg újra föltűnik, különösen azokon a helyeken, ahol Wittgenstein a „forma” szót használja. A 2.021-es tételben:

A tárgyak alkotják a világ szubsztanciáját. Ezért nem lehetnek összetettek –

Pauler másik, az osztrák hagyomány szempontjából úgyszintén nem érdektelen filozófus befolyását fedezi föl: Leibniz-ét. Másrésztől viszont Pauler *Tractatus*-olvasata még mindig tanúskodik némi Kant-befolyásról – jóllehet csak olyan helyeken, ahol Wittgenstein nem kizárólag tisztán logikai kérdéseket tárgyal. Így az 5.633-as tétel mellé, ahol Wittgenstein fölteszi a szónoki kérdést:

Hol található a világban a metafizikai szubjektum?

Pauler az „in der Vernunft!”, az *észben*, rideg-közömbös választ jegyzi be. A 6.421-es megjegyzéshez – „az etika és az esztétika azonos” – széljegyzetet fűzve Pauler, volta-képpen bécsi kortársainak némelyikén bosszankodva, Wittgensteint „zsurnaliszta sekélyesség”-gel vádolja. Uralkodó benyomásunk azonban az, hogy Pauler a *Tractatus*-t megértéssel és szimpátiával olvasta. Wittgensteinnel – mint logikussal – szembeni legszigorúbb kritikája annak megállapításában áll, hogy a szerző a „logikai értelmetlenség” elkerülésének programját maga sem volt képes teljesíteni. Ez a pozitív fogadtatás csak akkor látszana meghökkentőnek – ha elfeledkeznénk a két filozófus közös osztrák háttéréről.

⁹ A példányba (mely most jelen szerző birtokában van), Pauler az 1930. ápr. 3-i dátumot jegyezte be. Három évvel később halt meg.